

УДК 35:004

Гурковський Володимир Ігорович,
доктор наук з державного управління про-
фесор кафедри інформаційної політики
та електронного урядування, Національ-
на академія державного управління при
Президентові України, 03057, м. Київ, вул.
Ежена Потье, 20, кімн. 215, тел.: (044)
455 69 66, e-mail: general@academy.gov.ua
ORCID: 0000-0003-2021-5204

Гурковський Владимир Игоревич,
доктор наук по государственному управ-
лению, профессор кафедры информаци-
онной политики и электронного управления,
Национальная академия государственного
управления при Президенте Украины,
03057, г. Киев, ул. Эжена Потье, 20, комн.
215, тел.: (044) 455 69 66, e-mail: general@academy.gov.ua
ORCID: 0000-0003-2021-5204

Hurkovskiy Volodymyr Ihorovych,
Doctor of Science in Public Administration,
Professor of the Dept. of Information Policy
and Electronic Governance, National Academy
of Public Administration under the President
of Ukraine, 03057, Kyiv, st. Eugène Pottier, 20,
Apt. 215, tel.: (044) 455 69 66, e-mail: general@academy.gov.ua
ORCID: 0000-0003-2021-5204

Мезенцев Андрій Володимирович,
аспірант кафедри інформаційної політики
та електронного урядування, Національ-
на академія державного управління при
Президентові України, 03057, м. Київ, вул.
Ежена Потье, 20, кімн. 215, тел.: (044) 455
69 66, e-mail: general@academy.gov.ua
ORCID: 0000-0001-6914-9792

Мезенцев Андрей Владимирович,
аспірант кафедри інформаційної політики і електронного управління, Національ-
ная академия государственного управления при Президенте Украины, 03057, г. Киев,
ул. Эжена Потье, 20, комн. 215, тел.: (044) 455 69 66, e-mail: general@academy.gov.ua
ORCID: 0000-0001-6914-9792

Miezientsev Andrii Volodymyrovych,
graduate student of the of the Dept. of Information Policy and Electronic Governance,
National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, 03057, Kyiv,
st. Eugène Pottier, 20, Apt. 215, tel.: (044) 455 69 66, e-mail: general@academy.gov.ua
ORCID: 0000-0001-6914-9792

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ СИСТЕМИ ЕЛЕКТРОННОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ГРОМАДЯН ЯК ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ОСНОВИ ЕЛЕКТРОННИХ ПЕТИЦІЙ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Анотація. У багатьох країнах світу широко застосовується новітня форма колективного звернення — електронна петиція, яка подається громадянами до органів влади шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій. У статті розглядається поняття “електронна петиція”, аналізується міжнародний досвід застосування та пропонуються рекомендації щодо удосконалення системи електронної ідентифікації громадян, як технологічної основи електронних петицій.

Ключові слова: електронна демократія, електронне урядування, електронна петиція, інформаційне суспільство, громадянське суспільство, звернення, петиція, електронна ідентифікація.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ СИСТЕМЫ ЭЛЕКТРОННОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ ГРАЖДАН КАК ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ОСНОВЫ ЭЛЕКТРОННЫХ ПЕТИЦИЙ: ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. Во многих странах мира широко применяется новейшая форма коллективного обращения — электронная петиция, которая подается гражданами в органы власти путем использования информационно-коммуникационных технологий. В статье рассматривается понятие “электронная петиция”, анализируется международный опыт применения и предлагаются рекомендации по совершенствованию системы электронной идентификации граждан, как технологической основы электронных петиций.

Ключевые слова: электронная демократия, электронное управление, электронная петиция, информационное общество, гражданское общество, обращение, петиция, электронная идентификация.

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF APPLYING OF THE ELECTRONIC IDENTIFICATION OF CITIZENS AS A TECHNOLOGICAL BASIS OF ELECTRONIC PETITIONS: ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS

Abstract. In many countries, widely used modern form of collective appeal — electronic petition filed by citizens to the authorities through the use of information and communication technologies. The article deals with the concept of “e-petition”, analyzes the international experience of application and offer recommendations to improve the system of electronic identification of citizens as the technological basis of electronic petitions.

Keywords: E-democracy, e-government, e-petition, information society, civil society, appeal, petition, e-identification.

Постановка проблеми. З розвитком інформаційного суспільства більшої актуальності набуває питання вдосконалення шляхів комунікації влади та громадянина, зокрема йдеться про таку нову форму звернення громадян до влади, як електронна петиція. Відповідно до Рекомендацій Ради Європи електронну петицію визначають як доставлену в електронний спосіб рекомендацію, або зауваження до демократичного інституту. Цей інструмент взаємодії суспільства та влади на сьогодні використовують понад 70 держав світу, серед яких і Україна.

Згідно з Законом України “Про звернення громадян” (зі змінами) від 2 жовтня 1996 р. [2] визначена можливість подання електронних петицій до органів влади та органів місцевого самоврядування, але необхідна деталізація та конкретизація механізмів електронної ідентифікації громадян та реалізації цих норм. Саме тому є актуальними проблеми формування та впровадження відповідних механізмів в органах державної влади та органах місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням комунікації між громадянами та владою в умовах розвитку інформаційного суспільства присвячені роботи зарубіжних дослідників – К. Дойча, П. Лазарсфельда, У. Липпмана, українських дослідників – А. Семенченко, І. Кли-

менко, Г. Почепцова, В. Цимбалюка, Є. Романенка, Ю. Козлова.

Стаття спрямована на узагальнення міжнародного досвіду застосування електронної ідентифікації громадян, удосконалення механізмів електронної ідентифікації громадян в Україні.

Мета статті – обґрунтувати визначення поняття “електронна ідентифікація”, узагальнити міжнародний досвід провідних країн світу, щодо підходів до електронної ідентифікації, оцінити стан впровадження цього інструменту в Україні, запропонувати шляхи вдосконалення механізмів функціонування електронної ідентифікації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Інформаційний розвиток суспільства вимагає вдосконалення методів і форм провадження комунікації з органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Зокрема, у світовій практиці широко застосовується така форма колективного звернення як електронна петиція, що подається шляхом застосування новітніх телекомунікаційних засобів, передбачає особливу процедуру реагування адресата та підтверджує свою дієвість як механізм систематичного суспільного діалогу.

Звернення громадян є чутливим індикатором стану суспільства, його проблем, конфліктів, ставлення людей до органів влади, їх спроможності вирішувати відповідні питання,

рівня сподівань, очікувань і вимог, що формуються у суспільній свідомості під впливом подій у державі, заяв політичних лідерів.

Електронна ідентифікація фізичних і юридичних осіб відбувається шляхом видачі їм в установленому порядку і на основі встановленої схеми спеціальних персональних засобів електронної ідентифікації (електронних карток, паспортів, електронного цифрового підпису та інших засобів, тобто електронних ідентифікаторів, пов'язаних з конкретною особою). Головною вимогою до eID є забезпечення технологічної можливості здійснення аутентифікації (підтвердження справжності) власника електронного ідентифікатора при виконанні ним будь-яких електронних транзакцій [3].

Основними нормативно-правовими актами, які впливають на впровадження та розвиток електронної ідентифікації громадян в Україні слід розглядати: Податковий кодекс України [4]; Цивільний кодекс України [5]; Закон України “Про державний реєстр виборців” [6]; Закон України “Про державну реєстрацію

актів цивільного стану” [7]; Закон України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців” [8]; Закон України “Про електронний цифровий підпис” [9]; Закон України “Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус” [10]; Закон України “Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах” [11]; Закон України “Про захист персональних даних” [12], Закон України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” [13], Закон України “Про банки і банківську діяльність” [14].

Суттєвою проблемою є відсутність систематизованого нормативного визначення поняття “електронної ідентифікації”. Наприклад, під терміном “ідентифікація” у нормативних актах різних рівнів закладено різний підхід і розуміння цього поняття. Нормативно-правовими актами лише частково встановлено конкретну межу між термінами та відповідними до них процедурами (таблиця).

Класифікація підходів до визначення поняття “ідентифікація”

Нормативно-правовий акт	Визначення поняття
1	2
Закон України “Про банки і банківську діяльність” [14]	Ідентифікація особи — встановлення на підставі документа, що посвідчує особу власника, та фіксація у письмовій формі прізвища та імені, дати народження та адреси особи, яка здійснює угоду, а також найменування, номера і дати видачі пред’явленого документа, найменування установи, що його видала
Закон України “Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус” [10]	Ідентифікація особи — встановлення тотожності особи за сукупністю інформації про неї за допомогою основних (обов’язкових) та додаткових (факультативних) біометричних даних, параметрів

1	2
Закон України “Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах” [11]	Користувач інформації в системі — фізична або юридична особа, яка в установленому законодавством порядку отримала право доступу до інформації в системі
Закон України “Про електронний цифровий підпис” [9]	Підписувач — особа, яка на законних підставах володіє особистим ключем та від свого імені або за дорученням особи, яку вона представляє, накладає електронний цифровий підпис під час створення електронного документа
Правила забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 березня 2006 р. № 373 [15]	Ідентифікація — процедура розпізнавання користувача в системі як правило за допомогою наперед визначеного імені (ідентифікатора) або іншої апіорної інформації про нього, яка сприймається системою
Наказ Міністерства економіки України “Про затвердження Порядку планування, формування, створення, функціонування, супроводження, систематизації електронних інформаційних ресурсів Міністерства економіки України та доступу до них” від 16.07.2010 р. № 854 [16]	“Ідентифікація користувача” — процедура присвоєння користувачеві набору персональних електронних реквізитів (звичайно використовується пара логін–пароль) або надання йому спеціального електронного ключа, що перебуває в його ексклюзивному користуванні
Наказ Державного комітету ядерного регулювання “Про затвердження Правил фізичного захисту ядерних установок та ядерних матеріалів” від 04.08.2006 р. № 116 [17]	“Ідентифікація особи” — встановлення відповідності ідентифікаційних ознак людини, занесених у документи або базу даних, фактичним ознакам самої людини

Джерело: результати власних досліджень.

Отже, актуальність на нормативному рівні впорядкувати понятійно категорійний апарат сфери електронної ідентифікації, не викликає сумнівів.

Електронна ідентифікація — це процедура розпізнавання користувача в системі за допомогою основних та додаткових параметрів з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

На сьогоднішній день нормативно-правовими актами держави визначено такі основні та найбільш вживані ідентифікаційні дані фізич-

них осіб: прізвище; ім'я; по батькові; дата народження; дата смерті; стать; місце народження; місце проживання; громадянство; серія та номер документу, що посвідчує особу, її цивільний стан або соціальний статус; реєстраційний номер облікової картки платника податків — фізичної особи; унікальний номер запису в Єдиному державному демографічному реєстрі.

Аналізуючи міжнародний досвід електронної ідентифікації Ю. Козлов та Д. Черніков у Пропозиціях до розробки державної політики елект-

ронної ідентичності в Україні звернули увагу, на відсоткове відношення використання тих чи інших технологій електронної ідентифікації країн ЄС становить [18]:

- схеми електронної ідентифікації, побудовані на основі механізмів використання пари “логін–пароль” — 9 %;
- схеми електронної ідентифікації, побудовані на основі механізмів використання одноразових паролів, заснованих на списках — 6 %;
- схеми електронної ідентифікації, побудовані на основі механізмів використання одноразових паролів, заснованих на коротких текстових повідомленнях — 5 %;
- схеми електронної ідентифікації, побудовані на основі механізмів використання спеціальних програмно-апаратних генераторів паролів (ОТР-токенів) — 7 %;
- схеми електронної ідентифікації, побудовані на основі механізмів використання криптографічних перетворень у процесах автентифікації (програмні засоби) — 13 %;
- схеми електронної ідентифікації, побудовані на основі механізмів використання криптографічних перетворень у процесах автентифікації (апаратні засоби — hardware token) — 13 %;
- схеми електронної ідентифікації, побудовані на основі механізмів використання криптографічних перетворень у процесах автентифікації (апа-

ратні засоби — смарт-картки) — 16 %;

- схеми електронної ідентифікації, побудовані на основі механізмів використання криптографічних перетворень у процесах автентифікації (апаратні засоби — SIM-картки) — 5 %.

Нині на сайті петиції до Президента України використовується цілий комплекс інструментів для електронної ідентифікації, а саме: bank ID, реєстраційний номер облікової картки платника податків — фізичної особи, ЕЦП.

На основі дослідження підходів до розроблення сайтів петицій та способи ідентифікації на них зазначимо, що на сьогодні існують три способи реалізації електронної петиції в Україні:

1) власне (унікальне) розроблення органу державної або виконавчої влади (наприклад, петиції до Президента України, петиції до Кабінету Міністрів України, петиції до Київської міської державної адміністрації). Характеризується достатньо високим рівнем достовірності електронної ідентифікації громадян (Bank ID, Ощадбанк ID, ЕЦП), з одного боку та великою вартістю розроблення та підтримки з іншого. Через те, що найбільша кількість інтернет-трафіку припадає на користувачів мобільних телефонів та планшетів, вкрай актуально постає можливість адаптивності цих ресурсів під мобільні пристрої. Сайти цієї групи мають адаптивну верстку і користувачам мобільних пристроїв зручно ними користуватися;

2) уніфікований сайт петицій “Єдина система місцевих петицій”, який створено в межах програми “Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади” (EGAP), що фінансується Швейцарською Конфедерацією та виконується Фондом Східна Європа, Фондом InnovaBridge у партнерстві з Державним агентством з питань електронного урядування. Нині цим ресурсом скористалося понад 80 міст України. Характеризується достатньо високим рівнем достовірності електронної ідентифікації громадян (Bank ID, Ощадбанк ID, ЕЦП), з одного боку та можливістю безкоштовного використання, що є великим плюсом у складній економічній ситуації. Сайти цієї групи мають адаптивну верстку і користувачам мобільних пристроїв зручно ними користуватися;

3) власне (унікальне) розроблення органу державної, виконавчої влади або місцевого самоврядування характеризується достатньо низьким рівнем достовірності електронної ідентифікації громадян (електронна пошта), з одного боку та високою вартістю розроблення та підтримки з іншого. Сайти цієї групи не мають адаптивну верстку і ці ресурси не прилаштовані для користування ними на мобільних пристроях.

Кожен з цих інструментів має свої як сильні, так і слабкі сторони. Альтернативним способом електронної ідентифікації для пересічних громадян в умовах відсутності національних електронних паспортів, може бути банківська ID, а eID токеном — звичайна банківська картка. При цьому, первинна реєстрація корис-

тувачів електронних банківських та платіжних послуг здійснюється відповідно до правил, що передбачають встановлення особи під час особистого контакту. Проте, процедури автентифікації передбачають різні механізми, що варіюються у спектрі від використання пари “логін/пароль” до засобів криптографії.

Таким чином у короткостроковій перспективі держава може вирішити достатньо швидко питання електронної ідентифікації громадян, використовуючи ресурс найбільших банків України.

Альтернативою банківської ID може стати електронна ідентифікація громадян за допомогою ідентифікаційного коду громадянина. Для реалізації цієї ідентифікації необхідно створити інтеграцію по захищеному каналу між базою даних Податкової служби та сервісом електронної петиції. На сьогодні існує інтеграція між базою даних Податкової служби та сервісом електронної петиції до Президента України. Необхідно, врахувавши цей вдалий досвід, зробити інтеграцію між базою даних Податкової служби та сервісами електронних петицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Користувачу для ідентифікації необхідно буде ввести в систему не тільки прізвище, ім'я, по-батькові, електронну адресу, а і свій ідентифікаційний код. Пошук буде відбуватися в базі даних Податкової служби, і тільки при співпадінні основних параметрів імені, прізвища та по-батькові користувача та його ідентифікаційного коду, користувач буде отримувати електронну ідентифікацію і ма-

ти можливість створювати е-петиції, голосувати та ін.

Нині цей механізм працює лише частково, і потребує як додаткової автоматизації так і нормативно правового закріплення.

Законодавством України передбачено право фізичних осіб на відмову від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків через свої релігійні переконання. За даними Державної фіскальної служби України, станом на початок 2015 р. близько 200 тисяч громадян України скористалися таким правом. Саме тому, цей спосіб електронної ідентифікації не може охопити всіх громадян.

На думку багатьох експертів, для здійснення електронної ідентифікації можна використовувати mobile ID. Mobile ID — це сервіс, який дає можливість абоненту використовувати свій мобільний телефон зі встановленою в ньому SIM-картою, як засіб для безпечної електронної ідентифікації. За допомогою Mobile ID можна отримувати доступ до захищених електронних документів, а також ставити на них свій цифровий підпис. Скористатися демо-версією послуги можливо на порталі адміністративних послуг м. Львова.

Цей спосіб електронної ідентифікації потребує нормативно-правового закріплення. Також, є велика пересторога віддавати величезний масив персональних даних громадян до комерційних установ. Громадянам при реалізації цього підходу необхідно буде мінімум один раз з'явитися у найближчому відділенні оператора зв'язку для ідентифікації.

Іншим питанням, що потребує організаційно-правового вирішення, є ризик голосування одних і тих самих осіб з різних електронних адрес, що спотворюватиме репрезентативність даних збору підписів на підтримку електронної петиції. Існує ймовірність несанкціонованого впливу на хід голосування так званих “ботів”. Особливо актуально це питання постає для органів місцевого самоврядування. Аналізуючи способи електронної ідентифікації для реєстрації громадян необхідно вказати прізвище, ім'я, по-батькові та електронну адресу, на яку користувач отримає посилення для підтвердження його реєстрації на сайті. Рівень захисту онлайн-ресурсів органів місцевого самоврядування набагато нижчий ніж відповідні ресурси центральних органів виконавчої влади. Для вирішення цієї проблеми необхідно внести зміни і доповнення в Закон України “Про звернення громадян”: по-перше, обмежити створення і підписання петиції виключно громадянами України; по-друге, авторизацію громадян проводити за допомогою існуючих і підтверджених баз даних, наприклад, користувачів “Картки киянина” (недоліком цієї системи є те, що користуватися цією авторизацією зможуть тільки кияни, але локально для Києва є достатньо дієве рішення, можна використовувати для надання громадянам додаткового впливу на органи місцевого самоврядування), реєстр виборців України — одна з найбільших, актуальних баз даних громадян України. За допомогою цієї бази буде можливим надати громадянам, які не мають ідентифікаційного коду платника податку, можливість

електронної ідентифікації, через банк-ID (недоліком цієї системи є те, що не всі громадяни є користувачами Ощадбанка та Приватбанка) та безпосередньо на сайті за допомогою смс-верифікації (підтвердження у вигляді СМС з кодом приходять на мобільний телефон громадянина. Недоліком цієї системи є те, що сервіс надсилання смс є платною послугою. Реалізація цього підходу — це додаткове фінансове навантаження на громадян). Єдиний цифровий підпис, також використовується для ідентифікації громадян. Недоліком цього інструменту є платна реєстрація, і як наслідок обмежене коло користувачів. У своїй більшості, ЕЦП користуються підприємці та службовці. Всі ці способи авторизації мають як позитивні сторони, так і негативні. Тому, тільки поєднання всіх можливих способів авторизації може дати більшій кількості громадян використовувати електронну петицію.

На сьогодні, слід враховувати окремі позитивний досвід впровадження електронних петицій продемонстрований Апаратом Верховної Ради України. Хоча одразу після запуску інструмента електронного звернення громадян до Верховної Ради України сайт мав важкозрозумілий інтерфейс і розібратися як ініціювати чи підписати петицію середньостатистичним громадянам було не під силу. Вже у березні 2016 р. сайт модернізували і на сьогодні сервіс “Електронні петиції” функціонує успішно. Поява петиції реалізується в межах пріоритетних заходів зі створення у Верховній Раді Електронного Парламенту. Управ-

ління комп’ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України, яке визначено технічним адміністратором системи “Електронні петиції”, здійснює заходи з її програмно-технічного супроводження, перевірку, реєстрацію, супроводження петиції та виконуватиме інші дії на виконання норм вимогам законодавства. На сайті Парламенту розміщено перелік сфер і галузей життєдіяльності держави, щодо яких користувач може направляти електронне звернення, аби громадянин міг зробити вибір — чи потрібно йому створювати нову петицію, чи така вже існує і потрібно проголосувати за неї. При цьому користувач має заповнити відповідну форму на веб-порталі для авторизації. Є розділи “триває збір підписів”, “на розгляді”, “відповіді на петиції”, “закінчився термін”, “створити петицію”. Також пошук петицій можна здійснювати за галузевими напрямками. На веб-порталі Парламенту вже запроваджено сервіс “Електронний протокол”, у якому містяться статистичні дані про голосування депутатів, топ лідерів та антилідерів голосувань, стенограма пленарного засідання, відповідна аудіо- та відеоінформація; ресурс “Стоп Прогульник!”; публікуються депутатські запити; здійснюються заходи щодо забезпечення відео- та аудіотрансляції засідань усіх парламентських комітетів; проводиться робота над створенням електронного робочого місця парламентарія; здійснюється перехід до розгляду законопроектів у другому читанні в електронному вигляді тощо.

Сподіваємося, що в межах проекту “Електронний Парламент” переве-

дення єдиного законодавчого органу на електронну систему роботи стане реальністю.

Враховуючи також і цей досвід, кожен державний орган має створити сайт для петицій, тому, необхідно уніфікувати підходи до створення сервісу електронної петиції, шляхом використання шаблону цього сервісу на основі сайту Єдиної системи місцевих петицій. Головними перевагами цього ресурсу є: уніфікація ресурсів для збору петицій, високий рівень достовірності ідентифікації особи, адаптивна верстка, безкоштовність використання. Таким чином, держава могла зекономити значні ресурси, які витрачаються на розробку сайту, та його майбутню інтеграцію за базами даних для ідентифікації громадян.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У статті з'ясовано сутність поняття, вдосконалено категорійно-понятійний апарат з питань електронної ідентифікації, оцінено стан впровадження цього інструменту в Україні, запропоновано шляхи вдосконалення механізмів функціонування електронної ідентифікації в Україні, а саме налагодження взаємодії системи електронної ідентифікації з реєстром виборців України, з Єдиним державним демографічним реєстром громадян. Запропоновано використати вдалий досвід електронної ідентифікації громадян в сервісі Єдиної системи місцевих петицій органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади шляхом удосконалення нормативно-правової бази, а саме внести зміни до Закону України “Про звернення громадян”, в якому передбачити способи електронної ідентифі-

кації, забов'язати використовувати саме їх. Також потребує додактового вивчення правових проблем, зокрема встановлення санкцій за можливе накручування голосів чи зменшення їх кількості тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Конституція* України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%B2%D1%80>
2. *Закон* України “Про звернення громадян” від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР (зі змінами) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>
3. *Шаповалова Т.* Електронна ідентифікація громадян у контексті проблем формування системи електронних адміністративних послуг [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.dridu.dp.ua/konf/konf_dridu/itis%20seminar%202015/pdf/13.pdf
4. *Податковий* кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (зі змінами) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
5. *Цивільний* кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змінами) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
6. *Закон* України “Про Державний реєстр виборців” від 22.02.2007 р. № 698-V (зі змінами) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/698-16>
7. *Закон* України “Про державну реєстрацію актів цивільного стану”

- від 01.07.2010 р. № 2398-VI (зі змінами) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2398-17>
8. Закон України “Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб — підприємців та громадських формувань” від 15.05.2003 р. № 755-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/755-15>
 9. Закон України “Про електронний цифровий підпис” від 22.05.2003 р. № 852-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/852-iv>
 10. Закон України “Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус” 20.11.2012 р. № 5492-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5492-17>
 11. Закон України “Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах” від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80/94-вр>
 12. Закон України “Про захист персональних даних” від 01.06.2010 р. № 2297-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>
 13. Закон України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” від 09.07.2003 р. № 1058-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>
 14. Закон України “Про банки і банківську діяльність” від 07.12.2000 р. № 2121-III [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>
 15. *Постанова* Кабінету Міністрів України від 29 березня 2006 р. № 373 “Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/373-2006-%D0%BF>
 16. *Наказ* Міністерства економіки України “Про затвердження Порядку планування, формування, створення, функціонування, супроводження, систематизації електронних інформаційних ресурсів Міністерства економіки України та доступу до них” від 16.07.2010 р. № 854 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cons.pargus.ua/map/doc/06KW70A671/Pro-zatverdzhennya-Poryadku-planuvannya-formuvannya-stvorennya-funktsionuvannya-suprovodzhennya-sistematizatsiyi-elektronnikh-informatsiiniikh-resursiv-Ministerstva-ekonom.html>
 17. *Наказ* Державного комітету ядерного регулювання “Про затвердження Правил фізичного захисту ядерних установок та ядерних матеріалів” від 04.08.2006 р. № 116 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1067-06>
 18. *Козлов Ю., Черніков Д.* Пропозиції до розробки державної політики електронної ідентичності в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://radaprogram.org/sites/default/files/infocenter/publications/elektronna_identychnist_tekst.pdf